

¹⁷ Там само. – С.311.

¹⁸ Грушевський М. До рецензії д. Липинського // ЛНВ. – 1908. – Т.ХЛІІІ. – Кн.7–9. – С.321.

¹⁹ Там само. – С.320.

²⁰ Там само – С.322.

²¹ Лист Доманицького В. до Аркаса М. від 8 вересня 1908 р. // Археографічний щорічник. – К., 2006. – С.565–566.

²² Там само.

²³ Рада. – 1908. – №192. – 22 серпня. – С.2–3.

²⁴ Руслан. – 1908. – Ч.197. – 30 серпня. – С.3–4.

²⁵ Ще в справі «Історії України» М.Аркаса // Рада. – К., 1908. – Ч.199. – 31 серпня. – С.1.

²⁶ На українські теми. Ще про культуру і критику // ЛНВ. – К., 1908. – Т.ХЛІV. – Кн.10–12. – С.121–136.

²⁷ Там само. – С.131.

The complex of critiques and comments about the one of the famous books of Ukrainian history in the beginning of the XX-th century – «History of Ukraine-Rus'» (1908) by M.Arkas – is examined and systematized in this article. The authors of these comments were the leading and young historians (M.Hrushevs'ky, V.Lypyns'ky, S.Tomashivs'ky, D.Doroshenko, B.Barvins'ky) and publicists of the popular editions. These critiques and comments were published in the newspapers «Dilo», «Rada», «Kiyevskie vesti». Different opinions are reflected in these comments.

М.А.Ковальчук*

УЧАСТЬ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У СПРОБАХ ЛІКВІДУВАТИ БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1917 р.

На підставі документів і спогадів сучасників висвітлено участь та роль вояків-українців у спробах російського військового командування протидіяти вчиненому більшовиками у Росії в листопаді 1917 р. державному перевороту.

Більшовицька революція в Росії вже не одне десятиліття користується підвищеною увагою з боку істориків та громадськості. Тривалий час об'єктивне вивчення обставин вчиненого російськими більшовиками у листопаді 1917 р. державного перевороту зі зрозумілих причин було неможливим. Однак сьогодні виявлення нових документів та критичний перегляд наявного історіографічного доробку дають змогу дослідникам кинути світло на маловідомі аспекти історії тих подій.

У 1934 р. на сторінках українського військово-історичного видання «За державність» було надруковано статтю полковника армії УНР В.Савченка із розповіддю про те, як у дні більшовицького перевороту українізовані військові частини з боями стримували більшовиків на підступах до Петрограда та Могильова (де розташовувалася російська ставка верховного головнокомандування)¹. Однак відомості В.Савченка не знайшли підтвердження в інших мемуарних чи документальних джерелах. У науковій літературі також немає жодної згадки про будь-який збройний опір більшовикам під час захоплення ними ставки². Лише у працях окремих дослідників відзначається наявність українізованих частин серед військ, кинутих до Петрограда на ліквідацію більшовицького

* Ковальчук Михайло Анатолійович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

перевороту³. Радянський автор П.Голуб навіть стверджував, що вояки цих українізованих частин виступили на підтримку радвлади⁴. На жаль, сучасні дослідження з історії українізації в російській армії у 1917–1918 рр. не містять жодної інформації, здатної підтвердити чи, навпаки, заперечити твердження радянського історика⁵. Тож, спираючись на архівні й опубліковані документи, а також спогади сучасників, ми спробували з'ясувати роль, яку відіграли українізовані військові формування у намаганнях ліквідувати більшовицький переворот.

7 листопада 1917 р. (тут і далі усі дати подано за новим стилем) демократичний Тимчасовий уряд Росії було повалено більшовиками, що діяли під гаслами передачі влади радам робітничих і солдатських депутатів. Переворот був швидким і безкровним – політично слабкий уряд на цей час втратив будь-яку підтримку серед населення Петрограда. Війська столичної залози заявили про підтримку більшовиків, що дало їм змогу безперешкодно взяти під свій контроль головні державні установи. Членів Тимчасового уряду було заарештовано – лише прем'єр-міністру О.Керенському пощастило врятуватися втечею. II Всеросійський з'їзд рад, що відкрився цього дня, визнав створений більшовиками уряд (Раду народних комісарів) та проголосив у Росії «радянську владу».

Прем'єр-міністр поваленого уряду О.Керенський ще сподівався ліквідувати більшовицький виступ, викликавши до Петрограда війська із фронту. Уранці 8 листопада він прибув до Пскова, де відразу ж віддав відповідні розпорядження головнокомандувачеві Північного фронту генералові П.Черемісову. Але той несподівано заявив О.Керенському, що вояки на фронті здебільшого співчують більшовицьким гаслам і навряд чи підтримають Тимчасовий уряд у боротьбі за владу. За його словами, надійних військ для операції проти більшовиків фронтове командування у своєму розпорядженні не мало⁶.

Справді, розташовані найближче до Петрограда війська Північного фронту на цей час найбільшою мірою зазнали на собі вплив політичної пропаганди і майже повністю вийшли з-під контролю командування. На численних мітингах вояцька маса залежно від політичних уподобань самостійно вирішувала, виконувати чи ігнорувати накази. Лише окремі військові з'єднання зберігали деяку боєздатність. Зокрема, одним із найкращих серед військ фронту вважався українізований 21-й корпус (33-тя, 44-та і 185-та дивізії)⁷. Вояки-українці вигідно відрізнялися від деморалізованих і напіврозкладених російських частин своєю дисциплінованістю. Частковий лад зберегли й козачі полки, що вважалися командуванням найбільш надійною військовою силою.

Та обставина, що на Північному фронті ще збереглися боєздатні військові частини, відразу ж привернула увагу О.Керенського. Залишаючись формально верховним головнокомандувачем, він наказав терміново відправити на придушення більшовицького виступу до Петрограда бригаду українізованої 44-ї дивізії зі складу 21-го корпусу, слідом за нею до столиці передбачалося стягнути й решту полків дивізії⁸. Проте дуже швидко з'ясувалося, що настрої вояків-українців також склалися зовсім не на користь Тимчасового уряду. Українська рада 44-ї дивізії заявила про визнання новоствореного більшовицького уряду, висловивши лише побажання його реорганізації «за принципом федерації, а на Україні, в її етнографічних межах, щоб уся влада перейшла до рук Центральної Ради»⁹. До Петрограда було навіть надіслано вітальну телеграму з надією на якомога швидше скликання всеросійських установчих зборів після приходу до влади нового уряду¹⁰. Український з'їзд 12-ї армії, що відбувався у ці дні, пояснив подібні настрої вояків-українців не стільки впливом більшовицької пропаганди, як глибоким розчаруванням політикою Тимчасового уряду щодо України: «Центральний уряд загальноросійський ... ставився вороже до наших домагань як нації, а Центральній Раді та Генеральному Секретаріату в уведенню

в життя постанов українських з'їздів... Визнаючи той уряд недемократичним і нереволюційним, вважаємо, як він паде, то ми нічого не стратимо»¹¹.

Окрім 44-ї українізованої дивізії до відправки на Петроград за наказом О.Керенського мали готуватися шість донських козачих полків, два полки 5-ї Кавказької козачої дивізії, самокатний батальйон та Кавказький козачий дивізіон. Але головнокомандувач фронту генерал П.Черемісов не виявив особливого ентузіазму у справі перекидання призначених військ до столиці. Та й козаки, як виявилось, також зовсім не палали бажанням захищати Тимчасовий уряд. Донці взагалі відмовилися виступати, а кубанці, як і українці, довго зволікали, перш ніж вирушили на Петроград. При першій же зустрічі з більшовицькими відділами на підступах до столиці козаці частини без жодного опору дозволили себе роззброїти й ні з чим повернулися назад¹². Найбільш надійні на Північному фронті вояки виявили цілковиту байдужість до долі Тимчасового уряду.

8 листопада за наказом О.Керенського рух на Петроград розпочав 3-й кінний корпус генерала П.Краснова, розміщений неподалік від столиці. Це військове з'єднання свого часу було головною силою генерала Л.Корнилова під час його невдалого походу на Петроград у серпні 1917 р. Тепер же, за наказом О.Керенського, корпус почав зосереджуватися у районі Гатчини, щоб звідти знову вирушити на столицю. Нечисленні більшовицькі відділи, що траплялися на шляху просування частин П.Краснова, спершу без бою здавалися до полону. Проте вояцька маса також не виявляла особливого бажання битися з більшовиками. Офіцери ж не співчували О.Керенському, оскільки не могли вибачити йому розправу зі своїм колишнім командиром, генералом Л.Корниловим. Крім того, просування 3-го кінного корпусу на Петроград ускладнювалося внаслідок саботажу залізничних комітетів, що всіляко затримували або ж дезорганізували рух військових ешелонів. Розкиданість частин корпусу на залізничних лініях під Петроградом повністю порушувала зв'язок між ними і створювала доволі загрозливу ситуацію. Багатотисячна петроградська залога, підсилена численними робітничими й червоногвардійськими загонами, що спішно організовувались у столиці, була цілком спроможною дати відсіч розрізненим частинам П.Краснова¹³. Відтак, врятувати усю справу від катастрофи могло лише прибуття на допомогу 3-му кінному корпусові підкріплень із фронту. О.Керенський негайно віддав відповідні вказівки ставці верховного головнокомандування. Він розраховував на надходження військ передусім із Північного та Західного фронтів, як найближчих до місця подій, а також Південно-Західного і Румунського (Кавказький фронт був надмірно віддалений від центрального регіону Росії).

Проте основна маса фронтового вояцтва зустріла звістку про державний переворот у Петрограді доволі стримано. Виснажені чотирирічною війною, яку збирався продовжувати Тимчасовий уряд, російські вояки охоче підтримували більшовицькі заклики до негайного укладення миру. Крім того, вояцька маса не була належно поінформованою про перебіг подій у Петрограді у ці дні – більшовицький переворот сприймався радше як тимчасовий епізод затяжної політичної кризи. Армія, як і вся країна, жила очікуванням швидкого скликання установчих зборів, що мали вирішити питання про владу й державний устрій у Росії. Опонентів більшовизму це позбавляло необхідності вдаватися до кровопролиття – тим більше, що ніхто з них особливо не прагнув розпочинати громадянську війну заради непопулярного Тимчасового уряду.

Подібні настрої не лише паралізували несміливі спроби командування надіслати військову допомогу О.Керенському, але фактично розв'язали руки більшовицьким армійським організаціям. Скориставшись інертністю вояцької маси, на Північному і Західному фронтах енергійні прихильники нового уряду за лічені дні встановили контроль над ключовими залізничними станціями. Командування й військові комітети обох фронтів опинилися у ролі заручників

розпропагандованої вояцької маси і під загрозою розправи були змушені відмовитися від будь-якої підтримки Тимчасового уряду. На Південно-Західному фронті (Правобережна Україна) не виявилось надійних військових частин для відправки до столиці. Спершу фронтове командування збиралося надіслати у розпорядження О.Керенського 22-й армійський корпус, що вважався одним із найбільш боєздатних фронтових з'єднань¹⁴. Проте швидкому перекиданню корпусу під Петроград перешкодили інспіровані більшовиками збройні повстання у Києві й Вінниці. Як повідомляв уже 11 листопада генерал М.Духонін О.Керенському, авангардні ешелони 22-го корпусу (3-тя Фінляндська стрілецька дивізія) були змушені затриматися на невизначений час у Вінниці, щоб узяти участь у боях із місцевими більшовиками¹⁵. Спеціально для придушення більшовицького повстання у Києві командування фронту було змушене виділити ще й частини Чехословацького корпусу¹⁶. Окрім більшовиків, на владу у Києві претендувала Українська Центральна Рада, від якої російські генерали також були готові чекати всляких несподіванок. Усе це не давало змоги фронтовому командуванню вислати на Петроград навіть незначні військові сили – принаймні, у перші дні після більшовицького перевороту.

За цих умов єдиним підкріпленням для військ генерала П.Краснова могли стати лише кілька відносно боєздатних військових з'єднань, що перебували безпосередньо у прифронтовому районі. У ніч на 8 листопада О.Керенський віддав наказ ставці про відправку на допомогу 3-му кінному корпусові частин 37- пішої, 1-ї кінної дивізії та 17-го армійського корпусу¹⁷. Однак 37-ма та 1-ша кінна дивізії не виявили бажання виступати на захист Тимчасового уряду, тож у розпорядженні О.Керенського залишався 17-й корпус, який саме напередодні петроградських подій було знято із Румунського фронту й переведено до стратегічного резерву вглиб прифронтового району. Державний переворот застав 17-й корпус у районі Невель – Городок поблизу Вітебська. 10 листопада командир корпусу генерал М.Шиллінг отримав від М.Духоніна наказ негайно зайняти залізничні станції Дно й Оршу, щоб не допустити просування більшовиків до Могильова, де перебувала ставка, і допомогти корпусу П.Краснова¹⁸. М.Шиллінг відразу ж наказав своїм військам (3-тя, 35-та і 156-та дивізії) спішно готуватися до відправки на Петроград.

Слід зазначити, що у складі 17-го корпусу на цей час було чимало українців. Улітку 1917 р. корпус навіть підлягав українізації – за даними ставки, із червня до початку вересня 1917 р. до його лав було влито близько 13 000 офіцерів та вояків української національності¹⁹. І хоча під тиском російського командування українізацію восени 1917 р. було згорнуто, високий рівень дисциплінованості вояків-українців неодноразово змушував генерала М.Шиллінга повертатися до планів повторної українізації корпусу²⁰. Зокрема, 156-та дивізія, в якій українці становили більшість, продовжувала поповнюватись українськими маршовими ротами. У 621-му Немирівському полку цієї дивізії служили колишні вояки створеного у Києві українського полку ім. П.Полуботка, вислані на фронт після повстання проти Тимчасового уряду у липні 1917 р.²¹ Проте за відсутністю у 156-й дивізії достатньої кількості старших офіцерів-українців її командний склад залишався російським, що провокувало часті конфлікти між командирами та вояками. У 3-й дивізії існував український «курінь смерті» (1000 вояків), що мав репутацію найкращої у корпусі військової частини. Як згадував сам М.Шиллінг, у курені «була, по-старому, повна дисциплінарна влада начальників; перш ніж бути зарахованими до цього куреня, вояки проходили випробування впродовж двох тижнів і лише після цього зараховувалися»²².

Однак восени 1917 р. війська 17-го корпусу також значною мірою зазнали розкладу. У частинах поширювалося дезертирство, почастишали випадки порушення дисципліни, чимало вояків відкрито висловлювали симпатії більшови-

кам та критикували Тимчасовий уряд²³. Особливо популярними більшовицькі гасла були серед бійців 3-ї та 35-ї дивізій. Очевидно, саме тому генерал М.Шиллінг, плануючи нову операцію, наказав 156-й дивізії рухатися в авангарді. Український курінь смерті з 3-ї дивізії мав зайняти Невель і дати можливість повантажитись усім іншим частинам корпусу для подальшої відправки на Петроград та Оршу. М.Шиллінг явно розраховував на те, що дисциплінованість вояків-українців допоможе уникнути небажаних ексцесів. Однак несподівано події розгорнулися зовсім в іншому напрямку, аніж очікував російський генерал.

Спершу, як і планувалося, український курінь смерті зайняв Невель. Уже 9 листопада звідси відправилися на Петроград перші ешелони 156-ї дивізії. Проте їх від'їзд супроводжувався значними хвилюваннями серед вояків-українців. Як виявилось, причиною цього стали неперевірені звістки про спроби російського командування у Києві розігнати Центральну Раду. Надійшла до дивізії й відозва створеного Центральною Радою Крайового комітету з охорони революції в Україні, в якій повідомлялося: «На вулицях Петрограда йде боротьба між Тимчасовим правительством та Петроградською радою робітничих та солдатських депутатів. Вороги революції та волі народної можуть скористатися цією боротьбою для того, щоб повернути старий царський лад та вкинути народ у неволю. У цей грізний час вся революційна демократія, робітництво, селянство та військо неодмінно повинні згуртувати свої сили для того, щоб зберегти спокій та добрий лад на Україні»²⁴.

Повідомлення про події в Україні вояцька маса 156-ї дивізії сприйняла як заклик повертатися до Києва, щоб захистити Центральну Раду від небезпеки з боку «контрреволюції». До того ж, значна частина вояків-українців цілком співчувала радянським гаслам і зовсім не прагнула допомагати придушувати більшовицький виступ у Петрограді. Уже 9 листопада ешелони 156-ї дивізії зупинилися у Жлобині та Орші, відмовившись продовжувати далі свій шлях. Вояки зажадали від командування негайно відправити їх до Києва, на захист Центральної Ради²⁵. Цю вимогу вони пред'явили особисто командирові корпусу, коли той прибув на одну із залізничних станцій, зайнятих ешелонами дивізії. «Пройшовши до кабінету коменданта, я застав там масу вояків 156 дивізії; привітавшись із ними, запитав, чому вони не хочуть їхати туди, куди їм наказують, – згадував М.Шиллінг. – Відповіли, що оскільки 156 дивізія вважається українською, а розташованій у Києві Українській Раді загрожує небезпека, то вони вважають необхідним направитись у Київ»²⁶. Безсилий переконати вояків-українців відмовитися від їхніх намірів, командир корпусу був змушений ні з чим залишити станцію. Спроби інших командирів умовити вояцьку масу виконувати накази також успіху не мали – упродовж 9–10 листопада ешелони 156-ї дивізії, що зупинилися у районі Орші та Жлобина, не зрушили з місця²⁷. Значна частина вояків почала самовільно залишати лави дивізії, щоб повернутися в Україну.

Ситуація остаточно вийшла з-під контролю російського командування, коли у ніч з 10 на 11 листопада серед вояків головного ешелону 156-ї дивізії, що стояв в Орші, спалахнули відкриті заворушення. Це був 623-й Козеницький полк, який у переважній більшості складався з українців. Не бажаючи їхати на Петроград, вояки скликали мітинг, на якому відмовилися виконувати накази начальства. Заворушення загрозували перекинутися ще на два ешелони дивізії, що перебували між Могильовом та Оршею, і, таким чином, остаточно дезорганізувати залізничний рух у цьому регіоні²⁸.

Вузлова залізнична станція Орша мала надзвичайно важливе значення для сполучення всього прифронтового району із Петроградом. Це розуміли й місцеві більшовики, що взяли активну участь у підбурюванні вояків-українців до ви-

ступу. В Орші уже після перших звісток про петроградський переворот утворився військово-революційний комітет, що мав діяти від імені нової влади. Спочатку ревком навіть видав був наказ про затримку військових ешелонів, які рухалися із фронту на Петроград. Але, оскільки реальної військової сили у його розпорядженні не було, наказ невдовзі довелося скасувати. Як згадував голова ревкому І.Дмитрієв, місцеві більшовики сподівалися, що прибуваючі з фронту частини будуть достатньою мірою розпропагандованими, щоб підтримати радянську владу, а не Тимчасовий уряд²⁹. Прибуття до Орші ешелону 623-го Козеницького полку стало для ревкому справжнім подарунком долі. Ось як змальовано у спогадах І.Дмитрієва подальші події: «Цей полк виявився більшовицьким. На вагонах ешелону висіли плакати з більшовицькими гаслами, серед яких величезними літерами було «Вся влада радам». Наш мітинг, влаштований тут же, біля вагонів, відразу ж після прибуття ешелону, пройшов неймовірно вдало, із побиттям кількох офіцерів з ешелону, що виступили проти нас, – побиттям, здійсненим зовсім не з нашої ініціативи і не нами організованим. У вояків ешелону накипіло. Наше повідомлення про те, що в Орші військово-революційний комітет уже функціонує, було зустрінуте вояками із захопленням, при чому його оркестр тут же з цього приводу зіграв «Марсельезу». Далі все пішло як треба. Ешелон погодився зміцнити нас своїми багнетами до прибуття наступного випадкового підкріплення на зміну»³⁰.

Уранці 11 листопада з Орші телеграфом повідомляли, що 800 озброєних вояків-українців під впливом місцевих більшовиків збираються захопити залізничну станцію й головні установи міста. Саму станцію охороняли лише 100 козаків 2-ї Кубанської дивізії, ще 50 козаків несли варту у місті³¹. Звичайно, цих мізерних сил було недостатньо, щоб зупинити підбурювану більшовицькими агітаторами вояцьку масу. Того ж ранку в Орші стався безкровний переворот: відділ вояків-українців демонстративно, зі зброєю в руках, пройшов центром міста й перебрав варту від козаків³². Фактично на кілька днів саме українці стали головною військовою силою місцевого ревкому. За закликком більшовиків 623-й Козеницький полк мав блокувати всі спроби відданих Тимчасовому урядові військ дістатися Петрограда чи Москви.

Ураховуючи, що саме через Оршу йшло основне залізничне сполучення фронту із Петроградом та Москвою (де 9 листопада почалися вуличні бої між більшовиками та прихильниками Тимчасового уряду), втрата ставкою контролю над цією станцією серйозно порушували плани перекидання військ до столиці. Це мало тим більше значення, що деякі фронтові частини вже почали вирушати на придушення більшовицького виступу. Так, Окрема кінна гвардійська бригада полковника князя Ерастова за наказом командування вирушила з армійського резерву Південно-Західного фронту на допомогу урядовим військам до Москви (бригада також наполовину складалася з українців, в її полках діяли українські ради тощо)³³. 22-й армійський корпус після локалізації більшовицького повстання у Вінниці також продовжив своє просування до Петрограда. Авангардні ешелони 3-ї Фінляндської та 3-ї гвардійської кінної дивізії підійшли до Жлобина (де їх було тимчасово затримано за розпорядженням мінського комітету порятунку революції)³⁴. Отримала наказ рухатись на допомогу військам П.Краснова під Петроградом і 5-та Донська козака дивізія. Шлях цих військ пролягав через Жлобин та Оршу. Тож звістка про заворушення й перехід на бік більшовиків частини вояків 156-ї дивізії в Орші викликала серйозне занепокоєння російського командування. Ставці потрібно було терміново «розкоркувати» цю вузлову залізничну станцію, щоб дати змогу фронтовим військам дістатися Москви й Петрограда. Опівдні 11 листопада генерал-квартирмейстер Південно-Західного фронту полковник М.Раттель у розмові по прямому дроту із головнокомандувачем Західним фронтом генералом

П.Балуєвим пропонував спішно відправити ешелони 156-ї дивізії з Орші через Мінськ на Слуцьк і, таким чином, звільнити залізничну лінію³⁵. Проте, враховуючи настрій вояків-українців, для подібної операції потрібна була військова сила. По допомогу ставка звернулася до командира 1-го Польського корпусу генерала Й.Довбор-Мусницького, який пообіцяв надіслати для «очищення» Орші та Жлобина кілька своїх полків³⁶. Аналогічне завдання покладалося й на 17-й армійський корпус.

Водночас генерал М.Духонін не припиняв спроб відправити на допомогу О.Керенському нові частини із фронту. Так, 11 листопада командування 1-ї армії Північного фронту висловило готовність відправити на Петроград «батальйон смерті» 28-го корпусу, шість українських рот 60-ї дивізії, п'ять ударних рот 22-ї дивізії та ударний батальйон 24-ї дивізії³⁷. Однак дуже швидко з'ясувалося, що жодна із цих частин не зможе вирушити через небажання вояків захищати Тимчасовий уряд. Із тієї ж причини невдачі зазнала й спроба викликати з Північного фронту 17-ту кінну дивізію й добровольчі ударні частини. Стало остаточно зрозуміло, що фронт загалом зайняв очікувальну позицію стосовно подій у Петрограді.

У ставці все ж розраховували, що в разі успішної ліквідації інциденту в Орші на допомогу військам П.Краснова впродовж 12–14 листопада вдасться перекинути бригаду 17-го корпусу, 3-тю Фінляндську дивізію й 17-й Донський полк³⁸. З'ясувалася можливість перекидання військ під Петроград і дещо іншим маршрутом, через Псков, в якому місцевим демократичним силам та військово-му командуванню вдалося на деякий час узяти ситуацію під свій контроль. Та найбільшого значення у штабі генерала М.Духоніна надавали розвитку подій в Орші. Під час інтенсивних переговорів по прямому дроту, що відбувалися весь день 12 листопада, зі ставки пролунало: «Усю нашу увагу зосереджено на Орші і на очищенні її вузла, війська відправлено достатньо, загальноармійський комітет посилає туди і всюди своїх представників»³⁹. Проте польські частини не поспішали займати визначені залізничні вузли. 17-й корпус, як виявилось вже 12 листопада, також значно запізнювався з відправкою частин – як до Орші, так і до Пскова. Це навіть примусило О.Керенського звернутися через комісара Тимчасового уряду при штабі Північного фронту В.Войтинського до начальника військових сполучень Північного фронту із проханням з'ясувати місцезнаходження ешелонів корпусу та їх чисельність⁴⁰. 12 листопада ставка направила запит до штабу 17-го корпусу стосовно стану просування військ та причин їх затримки. Відповідь була невтішною – унаслідок відсутності рухомого залізничного складу й через більшовицьку агітацію серед військ частини взагалі не змогли виїхати в жодному із визначених напрямків⁴¹.

Делегація від української ради 156-ї дивізії дісталася ставки, вимагаючи направити ешелони дивізії до Києва або ж надати їй телеграф, щоб зв'язатися із Центральною Радою. За неперевіреними відомостями, отриманими російським командуванням, з-під Жлобина кілька ешелонів дивізії вже встигли вирушити на Київ. 12 листопада начальник штабу ставки верховного головнокомандувача генерал М.Духонін під час розмови з начальником штабу Південно-Західного фронту генералом М.Стоговим звернув увагу на становище 156-ї дивізії: «Необхідно для якомога швидшого заспокоєння дивізії дати їй знати, що Раді не загрожує жодна небезпека від більшовиків і вони хочуть це почути від представника Ради; якщо це можливо зробити, то було б бажаним знати, що буде говорити цей представник»⁴². Генерал М.Стогов запропонував переадресувати це доручення командувачеві Київського військового округу генералу М.Квєцинському. Однак у Києві саме в той час точилися вуличні бої між місцевими більшовиками й нечисельними захисниками Тимчасового уряду. Центральна Рада зайняла у цій боротьбі позицію нейтралітету (хоча окремі українські час-

тини приєдналися до більшовиків), але зв'язатися з нею в охопленому повстанням місті виявилось неможливим.

Тим часом війська, що призначалися для допомоги П.Краснову, поволі рухалися залізницею на «внутрішній фронт». 12 листопада генерал-квартирмейстер Північного фронту Барановський, повідомляючи до ставки про пересування 3-ї Фінляндської дивізії й 18-го Донського полку, констатував: «Затримка можлива лише в Орші, але доведеться пробиватися»⁴³. Проте рух ешелонів було серйозно сповільнено і внаслідок саботажу на залізниці, що став результатом рішення Всеросійського виконавчого комітету профспілки залізничників (т.зв. Вікжель) про недопущення військових перевезень із фронту для розпалювання громадянської війни. Лише пізно ввечері 13 листопада авангард 3-ї Фінляндської дивізії підійшов до Жлобина, а її головний ешелон – до Мінська⁴⁴. 17-й корпус також уже звично затримувався з відправкою. 12–13 листопада зі значними труднощами вдалося повантажити для від'їзду на Петроград бригаду менш розпропагандованої 35-ї дивізії. «Вагони подавалися надзвичайно повільно, – згадував генерал М.Шиллінг. – Бувало так, що вагони подадуть, увесь ешелон повантажиться, але добу не дають паровозів, і вояки сидять у вагонах, непристосованих для опалення і не обладнаних для людей»⁴⁵. Оскільки ж Орша залишалася під контролем більшовиків, рух переважної частини військ було скеровано через Псков. О 17 год. 10 хв. 14 листопада начальник штабу Північного фронту генерал С.Лукірьський телеграфував у ставку: «Ешелони 3 Фінлянд[ської] стр[ілецької] із першої години дня почали проходити Псков, причому в голові пройшов перший ешелон дев'ятого Фінляндського, а за ним ідуть 2 ешелони 137 Ніжинського, далі штаб 35 дивізії, далі мортирний дивізіон, потім змішано частини 17 корпусу і 3 Фінляндської дивізії, ешелони один за іншим»⁴⁶. Ті ж військові частини, що прибували до Орші, відразу скеровувалися більшовиками за допомогою озброєних вояків-українців назад у бік фронту. «Захоплення Орші диктувалося тією обставиною, що ми вже повернули ледь не з десяток одних гвардійських, окрім інших контрреволюційних ешелонів, що наполегливо просувалися до Москви, і Орша була порогом, не усунувши який, неможливо було потрапити ані до Москви, ані до Пітера, ані до Могильова (ставка),» – згадував голова ревкому Орші І.Дмитрієв⁴⁷.

Поки ж фронтові ешелони змінювали один маршрут за іншим, шукаючи зручного шляху на Петроград, становище військ генерала П.Краснова стало критичним. Основні сили 3-го кінного корпусу розташувалися у Гатчині й Царському Селі, не наважуючись до прибуття підкріплень просуватися безпосередньо на місто. Серед козаків панував тривожний настрій, що посилювався відсутністю сталого зв'язку із фронтом і ставкою. У частинах відбувалися мітинги, велася відкрита більшовицька пропаганда. Отримавши вранці 12 листопада звістку про повстання юнкерів у Петрограді, козачі частини у складі всього лише 500 вояків виступили з Царського Села на Пулкове, де їх зустріли кількатисячні загоны червоногвардійців⁴⁸. У бою, що тривав до самого вечора, козаки зазнали поразки й були змушені відступити до Гатчини, також уже частково оточеної більшовицькими відділами. 14 листопада П.Краснов уклав із більшовиками перемир'я, умови якого передбачали видачу О.Керенського «революційному комітетові для передачі гласному народному судові»⁴⁹. Відразу ж після цього останній прем'єр-міністр Тимчасового уряду, скориставшись сум'яттям, що панувало в Гатчині, зник у невідомому напрямку, не бажаючи потрапити до рук більшовиків. Цією безславною втечею і скінчилася його невдала спроба повернутися до влади.

Генерал М.Духонін, змушений за цих обставин прийняти на себе обов'язки верховного головнокомандувача, уже 15 листопада віддав наказ, в якому повідомляв про припинення руху фронтових військ на Петроград. Як підтвер-

див М.Духонін наступного дня у розмові по прямому дроту з головнокомандувачем Північного фронту генералом П.Черемісовим, просування військ на Петроград було зупинене⁵⁰. Таке рішення М.Духонін пояснив бажанням за будь-яку ціну уникнути кровопролиття й переконаністю у неминучості мирного порозуміння між політичними силами заради сформування нового, демократичного уряду Росії.

За таких умов подальша присутність 17-го корпусу у районі Північного фронту стала фактично непотрібною. Уже 15 листопада генерал П.Черемісов наполегливо прохав ставку вивести корпус із прифронтової смуги, посиляючись при цьому й на міркування політичного характеру⁵¹. Вояки-українці 17-го корпусу цілком недвозначно заявляли про своє бажання якомога швидше повернутися до України. Після наказу про зупинку просування на Петроград почастишали повідомлення про те, що українці поодинокі і групами залишають корпус і вирушають додому. Найбільш організовано цей рух відбувався у 156-й дивізії, яка за домовленістю зі ставкою ледь не у повному складі виїхала до Києва⁵². 18 листопада командир куреня смерті 3-ї дивізії поінформував генерала М.Шиллінга, що ним отримано розпорядження з Києва від Генерального Секретаріату Центральної Ради негайно виїхати до України⁵³. Невельський залізничний комітет при цьому пообіцяв надати усі потрібні куреню ешелони. Перешкодити бажанню українців командування корпусу не мало змоги. «Заходи силового тиску вжити не можна, оскільки 45% складу 3 і 35 дивізії також українці і, підбурювані агітаторами, вірогідно, також спробують самочинно залишити у найближчі дні склад корпусу,» – доповідав М.Шиллінг до ставки⁵⁴. Справді, наприкінці листопада 1917 р. українців у складі 17-го корпусу налічувалося понад 18 000 осіб (44% усього особового складу) і українські військові ради збиралися навіть на найближчому корпусному з'їзді порушити питання про цілковиту українізацію корпусу⁵⁵.

Слід відзначити, що у цей час українізація явочним порядком відбувалася і в інших частинах, призначених для ліквідації більшовицького перевороту. Так, українці Окремої кінної гвардійської бригади, яку наказ М.Духоніна застав у районі Гжатська (де її рух на Москву зупинили залізничники) виділилися в українську кінну бригаду у складі Запорізького сердюцького та кінного ім. П.Сагайдачного полків, командування над якою обійняв полковник Домонтович⁵⁶. У 1-й Фінляндській стрілецькій дивізії (22-й корпус) вояки-українці також створили окремий підрозділ – 1-й гайдамацький курінь під командою сотника Пустовійта⁵⁷. Поява цих національних формувань стала результатом угоди між ставкою верховного головнокомандувача та Центральною Радою про порядок українізації військових частин, яку було підписано у Могильові 19 листопада 1917 р.⁵⁸ Згідно з її положеннями, в усіх частинах російської армії дозволялося виділення вояків-українців в окремі підрозділи, при чому Генеральний Секретаріат України отримав право у контакті зі ставкою призначати в українізованих частинах вищий командний склад. Будь-що прагнучи вберегти фронт від остаточного розвалу, ставка давала згоду на зосередження усіх українізованих та українських військових частин на Південно-Західному і Румунському фронтах, за винятком лише тих випадків, коли це перешкоджатиме справам оперативного характеру⁵⁹.

Більшовицька влада спершу не чинила особливих перешкод від'їздові вояків-українців 17-го корпусу на батьківщину. У Петрограді підозрювали, що війська, зосереджені ставкою у прифронтовому районі, знову можуть бути використані для спроб повалити більшовицький режим. Більшовицьке керівництво було переконане у «контрреволюційності» М.Духоніна та його найближчого оточення. Наприкінці листопада 1917 р. спалахнув конфлікт між ставкою і Раднаркомом, викликаний відмовою генерала М.Духоніна розпочати за наказом но-

вого уряду переговори з державами-учасницями війни про укладення перемир'я⁶⁰. 22 листопада Раднарком оголосив М.Духоніна зміщеним з посади верховного головнокомандувача і призначив замість нього більшовика – прапорщика М.Криленка. Упродовж кількох днів більшовиками на Західному фронті було сформовано спеціальні загони для «штурму» Могильова⁶¹. У розпорядженні М.Духоніна перебували лише кілька полків і ударних батальйонів у районі Могильова та війська, викликані з фронту у дні більшовицького перевороту. Між Могильовом та Оршею перебувала 1-ша Фінляндська дивізія, яка вважалася ще доволі надійною; біля Вітебська розташовувався 35-й корпус, район Великі Луки – Невель – Вітебськ – Орша займали 17-й та 22-й корпуси. Загалом ці військові з'єднання – деморалізовані, ослаблені й остаточно розпропагандовані більшовиками після невдалого походу на Петроград – слабо надавалися для захисту ставки.

Прагнучи запобігти початку громадянської війни, М.Духонін планував перевести ставку у Київ ще до прибуття в Могильов загонів М.Криленка. Із відповідним проханням він звернувся до українського керівництва. 30 листопада М.Духонін повідомляв помічнику головнокомандувача Румунського фронту генералу Д.Щербачову: «Ще не отримав відповіді від [Центральної] Ради... Мені здається, що [Центральна] Рада не перешкоджатиме, хоча, у свою чергу, пред'явить низку претензій, але, звичайно, думати про це не доводиться»⁶². Проте події випереджали наміри керівництва ставки. 1 грудня у Могильові виник військово-революційний комітет, що взяв владу в місті до своїх рук⁶³. Того ж дня частини 35-го корпусу та 1-ї Фінляндської дивізії при першому контакті із загonom М.Криленка відмовилися захищати ставку⁶⁴. За особистим розпорядженням М.Духоніна ударні батальйони задля уникнення кровопролиття було відправлено на Дон. Тож коли 3 грудня до Могильова прибув загін М.Криленка, захищати ставку виявилось нікому. Без жодного опору більшовики зайняли усі військові установи в місті. «Оточена звідусіль ставка здалася без бою», – повідомляв М.Криленко у відозві, виданій з цієї нагоди⁶⁵. Генерал М.Духонін передав свої повноваження М.Криленку, але це не врятувало його від кривавої розправи, учиненої матросами⁶⁶. Захоплення центрального апарату управління армією стало значним успіхом більшовиків в їх боротьбі за утвердження своєї влади в Росії.

Більшовицькі настрої в 17-му корпусі після падіння ставки стрімко поширювалися, корпус практично втратив боєздатність. Більша частина офіцерів та вояків-українців поступово виїхала на батьківщину. У їх числі, зокрема, був начальник штабу корпусу полковник В.Бронський, який невдовзі зголосився на українську військову службу; командир корпусу М.Шиллінг також залишив армію й виїхав до Києва. Питання про українізацію 17-го корпусу більшовиками після взяття ставки більше не порушувалося. На початку грудня влада в корпусі перейшла до військово-революційного комітету, за розпорядженням якого українізацію в лавах 3-ї та 35-ї дивізій було припинено⁶⁷. Із найбільш збільшовичених вояків було створено загін для боротьби з «контрреволюціонерами». Здійснювався також запис до червоної гвардії. Уже незабаром окремим частинам 17-го корпусу довелося взяти участь у поході більшовиків на Дон або ж слугувати резервом для червоних військ В.Антонова-Овсієнка, що діяли проти Центральної Ради⁶⁸. Водночас, чимало вояків 156-ї дивізії та курінь смерті 3-ї дивізії, уже після повернення до України, узяли участь у боротьбі проти більшовицької агресії. У 17-му корпусі певний контингент українців залишався аж до лютого 1918 р. – доки це військове з'єднання не було розформовано у зв'язку з початком формування Червоної армії. У середині лютого 1918 р. «комісар з українських справ корпусу» навіть закликав вояків-українців вступати до лав червоного козацтва⁶⁹. Розв'язана листопадним переворотом грома-

дянська війна в Росії набирала обертів; її учасників більшовицька влада збиралася рекрутувати з усього населення колишньої імперії, не зважаючи на їх національність.

Таким чином, більшовики у листопаді 1917 р. спромоглися утриматися при владі, подолавши опір своїх противників. У радянській історіографії це завжди пояснювалося беззастережною підтримкою більшовицької партії армією та суспільством, закономірним наслідком чого зображувалася й перемога над силами Керенського й Краснова⁷⁰. Однак на прикладі розглянутих нами подій реальна картина більшовицького перевороту та боротьби з ним уявляється значно складнішою, аніж подібна надто спрощена схема. Розчарована політикою Тимчасового уряду багатомільйонна вояцька маса у цілому обрала вичікувальну позицію стосовно подій у Петрограді. І хоча енергійним прихильникам більшовизму вдалося у перші після перевороту дні перехопити ініціативу на фронті, доля нової влади неминуче залежала від чинників, які навряд чи можна було чітко спрогнозувати з позиції класової боротьби. Відмова викликаних із фронту вояків-українців брати участь у придушенні більшовицького виступу була спричинена невдоволенням національною політикою О.Керенського не меншою мірою, ніж привабливістю більшовицьких гасел. Перехід частини вояків-українців на бік радянської влади надзвичайно ускладнив і сповільнив процес перекидання військових частин із фронту під Петроград. Воякам-українцям судилося у листопадові дні 1917 р. відіграти роль чинника, що посприяв перемозі більшовиків. Таким чином, складне переплетіння нерозв'язаних національних і соціальних суперечностей не лише створило кризову для Тимчасового уряду політичну ситуацію, але й відіграло важливу роль безпосередньо у його падінні.

¹ Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. // За Державність. – Ч.4. – С.154–155.

² Лелевич Г. Октябрь в ставке. – Гомель, 1922. – 102 с.; Кавтарадзе А. Октябрь и ликвидация контрреволюционной ставки // Военно-исторический журнал. – 1968. – №4. – С.113–120; Минц И. История Великого Октября. – Т.3. Триумфальное шествие советской власти. – Москва, 1973. – 1008 с.; Поликарпов В. Революционные органы при ставке верховного главнокомандующего // Исторические записки. – 1970. – Т.86. – С.7–48; Его же. Пролог гражданской войны в России. Октябрь 1917 – февраль 1918 гг. – Москва, 1976. – 416 с.

³ Див. наприклад: Милюков П. История второй русской революции. – Москва, 2002. – С.705–706.

⁴ Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть советов (март 1917 года – февраль 1918 года). – К., 1958. – С.190, 191.

⁵ Дециньский Л. Збройні сили УНР доби Центральної Ради. – Л., 1991. – 172 с.; Солдатенко В. Центральна Рада та українізація армії // Укр. іст. журн. – 1992. – №6. – С.26–40; Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення і боротьба за державу. – Л., 1997. – 288 с., та ін.

⁶ Милюков П. История второй русской революции. – С.688–689.

⁷ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.2067. – Оп.1. – Д.3811. – Л.110, 364. Див. докладніше: Савченко Г. Українізація 21 корпусу російської армії у 1917 році // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2004. – №74. – С.34–37.

⁸ Див.: Ставка 25–26 октября 1917 г. // Архив русской революции. – Москва, 1991. – Т.7. – С.288, 291.

⁹ Савченко Г. Українізація 21 корпусу російської армії у 1917 році. – С.34–36.

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.130. – Оп.1. – Д.80. – Л.47.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф.4100. – Оп.1. – Спр.776. – Арк.57.

¹² Див.: Ставка 25–26 октября 1917 г. – С.288, 291.

¹³ Краснов П. На внутреннем фронте // Архив русской революции. – Москва, 1991. – Т.1. – С.220–245; Милюков П. История второй русской революции. – С.699–700.

- ¹⁴ *Похилевич Д.* Армія на Україні від лютого до жовтня // Архів радянської України. – 1933. – №7–8. – С.60–61; РГВИА. – Ф.2067. – Оп.1. – Д.48. – Л.12; *Голуб П.* Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года – февраль 1918 года). – С.190.
- ¹⁵ Разложение армии в 1917 году. – Москва; Ленинград, 1925. – С.162; Октябрь на фронте // Красный архив. – 1927. – Т.5 (24). – С.84–85.
- ¹⁶ Див.: *Татаров Б.* Участие чехословацких воинских частей в боях в Киеве (октябрь 1917 г.) // Белая гвардия. – 2003. – №7. – С.259.
- ¹⁷ *Лутовинов И.* Ликвидация мятежа Керенского – Краснова. – Москва, 1965. – С.9.
- ¹⁸ *Миллюков П.* История второй русской революции. – С.705; ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.745. – Л.36 об.
- ¹⁹ *Ковальчук М.* Українізація на Південно-Західному фронті російської армії (травень–листопад 1917 р.) // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч.2. – С.48, 52–53, 77.
- ²⁰ РГВИА. – Ф.2067. – Оп.1. – Д.3803. – Л.121, 687. Див. також: *Кальницький Я.* От Февраля к Октябрю. Воспоминания фронтовика. – Москва, 1926. – С.156–167.
- ²¹ ЦДАВОВУ України. – Ф.1076. – Оп.3. – Спр.11. – Арк.22–23.
- ²² ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.745. – Л.26 об.
- ²³ Див.: Армия в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции // Красный архив. – 1937. – Т.5 (84). – С.165; О положении накануне Октября (Донесения комиссаров Временного правительства и командиров воинских частей действующей армии) // Исторический архив. – 1957. – №6. – С.46.
- ²⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т.1. – К., 1996. – С.364–365.
- ²⁵ Октябрь на фронте. – С.84–85.
- ²⁶ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.745. – Л.35.
- ²⁷ Разложение армии в 1917 году. – С.162–163; Октябрь на фронте. – С.84–85.
- ²⁸ *Шляпников А.* Октябрьский переворот и ставка // Красный архив. – 1925. – Т.1 (8). – С.164–165.
- ²⁹ *Дмитриев И.* Октябрь в Орше // Пролетарская революция. – 1922. – №10. – С.416.
- ³⁰ Там же. – С.416. У спогадах І.Дмитрієва 623-й Козеницький полк помилково названо «українським полком 22-ї Фінляндської дивізії». Насправді у російській армії в 1917 р. було лише шість фінляндських стрілецьких дивізій. Натомість 22-й армійський корпус, що прибув до району ст. Орша з Південно-Західного фронту дещо пізніше після описуваних подій, складався з 1-ї, 2-ї та 3-ї Фінляндських дивізій (РГВИА. – Ф.2067. – Оп.1. – Д.470. – Л.33).
- ³¹ *Шляпников А.* Октябрьский переворот и ставка. – С.164.
- ³² Разложение армии в 1917 году. – С.162–163; Октябрь на фронте. – С.84–85; *Дмитриев И.* Октябрь в Орше. – С.416–417.
- ³³ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.1. – Д.583. – Л.102; *Новиков С.* Конец родного полка // Белое движение. – Т.1. Зарождение Добровольческой армии. – Москва, 2001. – С.10–12.
- ³⁴ *Шляпников А.* Октябрьский переворот и ставка. – С.165.
- ³⁵ Там же. – С.165.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Октябрьское вооружённое восстание в Петрограде. Документы и материалы. – Москва, 1957. – С.634.
- ³⁸ Разложение армии в 1917 году. – С.163.
- ³⁹ *Шляпников А.* Октябрьский переворот и ставка. – С.168.
- ⁴⁰ Октябрь на фронте. – С.80.
- ⁴¹ *Шляпников А.* Октябрьский переворот и ставка. – С.169.
- ⁴² Там же. – С.163.
- ⁴³ Там же. – С.164.
- ⁴⁴ Октябрь на фронте. – С.83.
- ⁴⁵ *Миллюков П.* История второй русской революции. – С.706.
- ⁴⁶ Октябрь на фронте. – С.91.
- ⁴⁷ *Дмитриев И.* Октябрь в Орше. – С.416–419.
- ⁴⁸ *Краснов П.* На внутреннем фронте. – С.216–220; *Лутовинов И.* Ликвидация мятежа Керенского – Краснова. – С.68–72.

- ⁴⁹ Миллюков П. История второй русской революции. – С.718–719; ГАРФ. – Ф.130. – Оп.1. – Д.76. – Л.36.
- ⁵⁰ Октябрь на фронте. – С.101.
- ⁵¹ Разложение армии в 1917 году. – С.18.
- ⁵² Українська Центральна Рада. – Т.1. – С.393; РГВИА. – Ф.2067. – Оп.1. – Д.2986. – Л.131.
- ⁵³ ЦДАВОВУ України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.114; *Похилевич Д.* Армія на Україні від лютого до жовтня // Архів радянської України. – 1933. – №7–8. – С.74.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ РГВИА. – Ф.2015. – Оп.1. – Д.106. – Л.32, 48.
- ⁵⁶ *Новиков С.* Указ. соч. – С.10–12.
- ⁵⁷ *Савченко В.* Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. – С.154.
- ⁵⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С.195; *Лотоцький О.* Листки з пам'яті (на могилу Незабутнього) // Тризуб. – 1927. – Ч.24 (82). – С.16–17.
- ⁵⁹ Разложение армии в 1917 году. – С.83–84; Українська Центральна Рада. – Т.1. – С.393–394.
- ⁶⁰ *Кавтарадзе А.* Октябрь и ликвидация контрреволюционной ставки // Военно-исторический журнал. – 1968. – №4. – С.116–117.
- ⁶¹ *Базанов С.* Борьба за власть в действующей армии (октябрь 1917 – февраль 1918 гг.). – Москва, 2003. – С.76–77; *Кавтарадзе А.* Октябрь и ликвидация контрреволюционной ставки. – С.118.
- ⁶² *Базанов С.* Последние дни генерал-лейтенанта Н.Н.Духонина в ставке // Военно-исторический журнал. – 2001. – №11. – С.58.
- ⁶³ *Кавтарадзе А.* Октябрь и ликвидация контрреволюционной ставки. – С.120.
- ⁶⁴ За версією В.Савченка, гайдамацький курінь 1-го Фінляндського стрілецького полку за допомогою уссурійських козаків відбив кілька більшовицьких наступів на ст. Орша, перш ніж був змушений відступити на Рогачів, де мав сутичку з польськими частинами. Через Гомель рештки гайдамацького куреня дісталися до Києва (див.: *Савченко В.* Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. – С.154–155). Однак відомості В.Савченка не підтверджуються жодним іншим історичним джерелом. Крім того, Уссурійська дивізія ще в листопаді 1917 р. виявила цілковите небажання захищати Тимчасовий уряд (*Лутовинов И.* Ликвидация мятежа Керенского – Краснова. – С.15).
- ⁶⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии. Документы и материалы. – Т.2. – Минск, 1957. – С.225.
- ⁶⁶ *Базанов С.* Борьба за власть в действующей армии (октябрь 1917 – февраль 1918 гг.). – С.80–81; *Лелевич Г.* Октябрь в ставке. – С.89–90. Тіло М.Духоніна було перевезено до Києва, де урочисто й поховано на Лук'янівському цвинтарі. Під час траурної процесії за труною останнього верховного головнокомандувача російської армії йшла колишня імператриця-мати Марія Федорівна, що мешкала на той час у Києві (див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.816. – Арк.12).
- ⁶⁷ Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. – Москва, 1973. – С.141; Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. – Москва, 1977. – С.231.
- ⁶⁸ Див.: ГАРФ. – Ф.375. – Оп.1. – Д.10. – Л.48; *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1924. – С.76.
- ⁶⁹ *Ткачук А.* Участь солдат-українців у боротьбі за владу Рад (кінець 1917 – початок 1918 рр.) // Архіви України. – 1967. – №5. – С.25–26.
- ⁷⁰ Див. наприклад: *Миц І.* История Великого Октября. – Т.3. – С.183.

On the base of the documents and memoirs of contemporaries the author investigates the attempts of the Russian military command to oppose against the state overturn created by Bolsheviks in Russia in November 1917.